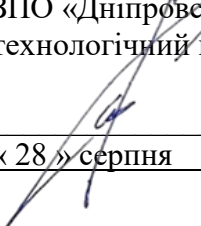

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник директора навчально-методичної роботи

ЗПО «Дніпровський професійний технологічний коледж»

« 28 » серпня 2026

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

«ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ»

МОДУЛЬ 1. ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

ЛЕКЦІЯ 1.

ПРЕДМЕТ І МЕТОД ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Анотація: Економічна наука як сфера розумової діяльності людини. Історичний еккурс: від давніх мислителів до формування перших шкіл. Меркантилізм, фізіократи, класична школа політичної економії. Розвиток економічної теорії у XIX–XX ст. Предмет економічної теорії, рівні дослідження, функції та методи пізнання. Позитивна та нормативна економіка.

Викладач - Юлія ПУСТОВОЙТ

1. Економічна наука як сфера розумової діяльності

Економічна наука є однією з найдавніших і найфундаментальніших сфер інтелектуальної діяльності людства. Вона виникла з об'єктивної потреби людини осягнути закони виживання та розвитку в умовах постійної обмеженості ресурсів. На відміну від природничих наук, які вивчають об'єктивні закони матеріального світу, економіка належить до суспільних (соціальних) наук. Її головним об'єктом є **людина господарююча (Homo Economicus)** — раціональний суб'єкт, що прагне максимізувати свою вигоду.

Розумова діяльність в економічній сфері полягає не лише у фіксації фактів (наприклад, зміні цін чи обсягів виробництва), а й у виявленні глибинних причинно-наслідкових зв'язків. Економічне мислення вимагає абстрагування від другорядних деталей для побудови теоретичних моделей, які здатні пояснити складну реальність та передбачити наслідки тих чи інших управлінських рішень.

2. Історичний еккурс: від Античності до перших шкіл

Зародження економічної думки сягає часів Стародавнього Сходу та Античності, коли економічні ідеї ще не виокремилися в самостійну науку, а були органічною частиною філософії, етики та права. Сама назва науки походить від давньогрецьких слів «*oikos*» (дім, господарство) та «*nomos*» (закон, правило). Вперше цей термін використав давньогрецький мислитель **Ксенофонт** (бл. 430–355 рр. до н.е.) у своєму трактаті «Економікос» (Домострой), де він описав правила ефективного управління рабовласницьким господарством.

Аристотелівський дуалізм: Економіка та Хрематистика

Видатний філософ **Аристотель** (384–322 рр. до н.е.) зробив перший крок до наукового аналізу господарських процесів. Він розділив науку про багатство на дві протилежні сфери:

- **Економіка** — природна і справедлива діяльність, спрямована на створення споживчих вартостей (вирощування хліба, ремесло) для задоволення життєвих потреб людини. Межа такого багатства обмежена реальними потребами.
- **Хрематистика** — неприродна діяльність, мистецтво наживи та накопичення грошей заради самих грошей (лихварство, спекулятивна торгівля). Аристотель засуджував хрематистику як таку, що не має меж і руйнує суспільну мораль.

У період Середньовіччя економічна думка розвивалася переважно в межах канонічного (церковного) права. Фома Аквінський обґрунтував концепцію «справедливої ціни», яка мала відображати суспільно необхідні витрати праці, виступаючи проти надмірного прибутку та лихварського відсотка.

3. Меркантилізм: Перша школа економічної теорії

Виокремлення економічної думки в самостійну науку — **політичну економію** — відбулося в епоху Великих географічних відкриттів та первісного накопичення капіталу (XV–XVII ст.). Першою теоретичною школою став **меркантилізм** (від італ. *mercante* — торговець). Термін «політична економія» вперше запровадив французький меркантиліст Антуан де Монкретьєн у 1615 році.

Меркантилісти (Томас Ман, Жан-Батист Кольбер) відображали інтереси торгової буржуазії. Їхня головна ідея полягала в тому, що справжнім багатством нації є не земля чи вироблений продукт, а **гроші (золото та срібло)**. Джерелом цього багатства вважалася виключно сфера обігу (зовнішня торгівля).

Доктрина активного торговельного балансу

Згідно з поглядами меркантилістів, держава стає багатшою лише тоді, коли експортує (продає за кордон) товарів на більшу суму, ніж імпортує (купує). Різниця осідає в країні у вигляді дорогоцінних металів. Це вимагало жорсткого державного втручання — **протекціонізму** (захисту внутрішнього ринку високими митами, субсидіювання експорту).

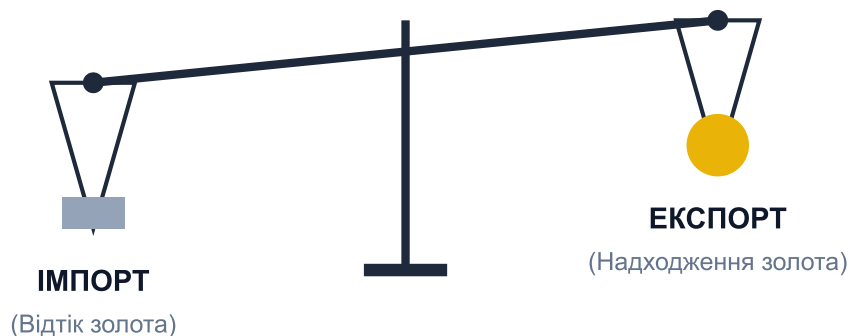

Рис 1. Модель активного торговельного балансу меркантилістів

Хоча меркантилізм сприяв розвитку мануфактур і посиленню національних держав, його теоретична база була обмеженою, оскільки він ігнорував сферу матеріального виробництва як справжнє джерело створення нової вартості.

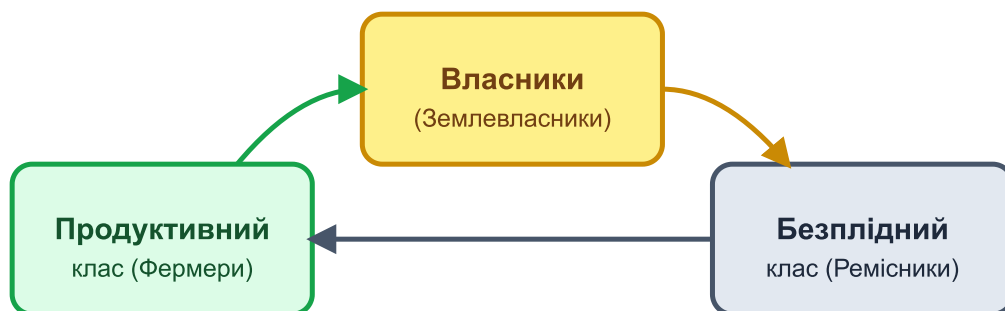
4. Фізіократи: Влада природи

Реакцією на недоліки меркантилізму стала школа **фізіократів**, що виникла у Франції в середині XVIII століття. Засновником школи був придворний лікар Франсуа Кене. Назва школи (від грец. *physis* — природа, *kratos* — влада) відображала їхнє головне переконання: джерелом багатства є не торгівля, а виключно **сільське господарство**.

Фізіократи першими перенесли предмет економічних досліджень зі сфери обігу у сферу виробництва. Вони стверджували, що лише в землеробстві, завдяки силам природи, створюється **«чистий продукт»** (*produit net*) — надлишок над витратами виробництва. Промисловість та ремесло вони вважали «безплідною» сферою, яка лише перетворює форму створеного в сільському господарстві продукту, але не примножує його.

«Економічна таблиця» Франсуа Кене (1758)

Найвидатнішим досягненням фізіократів стала перша в історії спроба макроекономічного моделювання. Ф. Кене поділив суспільство на три класи: продуктивний (землероби), клас власників (землевласники, король) та безплідний клас (ремісники, купці). Його таблиця геніально показала, як створений у сільському господарстві валовий продукт розподіляється між класами через систему ринкового обміну.

Кругообіг благ та доходів у макроекономіці

Рис 2. Спрощена схема руху продукту за Ф. Кене

5. Класична школа політичної економії (Адам Сміт)

Справжньою революцією в економічній науці стала поява **класичної школи політичної економії** (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Її фундатором став шотландський мислитель **Адам Сміт**, чия праця «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776 р.) перетворила політичну економію на системну науку. Контекстом для розвитку ідей Сміта стала Промислова революція у Великій Британії.

Головні постулати економічного вчення Адама Сміта:

- **Джерело багатства** — не гроші і не лише землеробство, а *продуктивна праця* у будь-якій сфері матеріального виробництва.
- **Поділ праці** — головний фактор зростання продуктивності (знаменитий приклад з мануфактурою з виробництва шпильок).
- **Егоїзм як рушійна сила** — людина («Homo Economicus»), переслідуючи власні корисні інтереси, об'єктивно служить інтересам усього суспільства.

«Не від доброзичливості м'ясника, пивовара чи пекаря ми очікуємо отримати свій обід, а від дотримання ними власних інтересів. Ми звертаємося не до їхньої гуманності, а до їхнього егоїзму...»

— Адам Сміт, 1776

Концепція «Невидимої руки ринку» та Laissez-Faire

Центральним елементом теорії Сміта є концепція **«невидимої руки»** — об'єктивного ринкового механізму ціноутворення та конкуренції, який автоматично узгоджує приватні інтереси з суспільними. Ринкова ціна сигналізує виробникам, що і в якій кількості потрібно виготовляти.

Звідси випливає принцип **«laissez-faire»** (незавтручання держави в економіку). Сміт вважав, що держава має виконувати лише функції «нічного сторожа»: захист прав власності, оборона та забезпечення правосуддя.

6. Класична школа політичної економії (Девід Рікардо)

Найвищого теоретичного розвитку класична школа досягла у працях англійського економіста **Девіда Рікардо** («Здатки політичної економії і оподаткування», 1817 р.). Його аналіз характеризувався безпрецедентною логічною строгістю та абстрактністю.

Д. Рікардо остаточно сформулював **трудову теорію вартості**. Згідно з цією теорією, мінова вартість товару визначається виключно кількістю *суспільно необхідної праці*, витраченої на його виробництво. На відміну від Сміта, який допускав, що вартість може визначатися доходами (зарплатою, прибутком, рентою), Рікардо був моністом: лише праця є джерелом вартості, а прибуток і рента є лише відрахуваннями з продукту праці робітника.

Теорія порівняльних переваг

Видатним внеском Д. Рікардо у світову науку стало обґрунтування взаємовигідності міжнародної торгівлі навіть у тому випадку, коли одна країна абсолютно переважає іншу у виробництві всіх товарів.

Країна	Витрати праці на 1 од. Сукна	Витрати праці на 1 од. Вина
Англія	100 годин	120 годин
Португалія	90 годин	80 годин

У наведеному класичному прикладі Португалія має абсолютну перевагу у виробництві обох товарів (витрачає менше часу). Однак Рікардо довів, що Англії вигідно спеціалізуватися на сукні (де її відставання найменше), а Португалії — на вині (де її перевага найбільша). **Принцип порівняльних переваг** до сьогодні залишається теоретичним фундаментом вільної міжнародної торгівлі.

Рікардо також розробив теорію диференціальної земельної ренти, пояснивши, що рента виникає через обмеженість родючих земель і дію закону спадної віддачі у сільському господарстві.

7. Розвиток теорії у XIX ст.: Марксизм

У середині XIX століття на базі критичного переосмислення класичної політекономії та філософії Гегеля виник **марксизм**. Засновник наряду **Карл Маркс** у своїй фундаментальній праці «Капітал» (1867 р.) дослідив глибинні суперечності капіталістичного способу виробництва.

Маркс довів трудову теорію вартості Рікардо до логічного завершення, створивши **теорію додаткової вартості**. Він пояснив парадокс виникнення прибутку за умови еквівалентного ринкового обміну. Робітник продає капіталісту не свою працю, а *робочу силу* (здатність до праці).

Структура вартості товару (W) за К. Марксом

$$W = c + v + m$$

- **c (constant capital)** — постійний капітал (вартість машин, сировини, перенесена на товар).
- **v (variable capital)** — змінний капітал (заробітна плата, що відшкодовує вартість робочої сили робітника).
- **m (Mehrwert)** — *додаткова вартість*. Це неоплачена праця робітника, яку він створює понад вартість своєї робочої сили, і яку безкоштовно привласнює капіталіст. Саме вона є джерелом прибутку.

Марксизм базується на методології історичного матеріалізму. Маркс доводив, що розвиток продуктивних сил неминуче вступає в конфлікт зі старими виробничими відносинами (приватною власністю), що веде до класової боротьби та зміни суспільно-економічних формацій. Капіталізм, згідно з Марксом, приречений на загибель через тенденцію норми прибутку до зниження та циклічні кризи перевиробництва.

Незважаючи на політизованість марксизму, його методологія аналізу макроекономічного відтворення та структури капіталу здійснила значний вплив на розвиток економічної думки.

8. Маржиналізм і теорія граничної корисності

У 1870-х роках в економічній науці відбулася зміна парадигми, що отримала назву **«маржиналістська революція»**. Майже одночасно Карл Менгер (Австрія), Вільям Стенлі Джевонс (Англія) та Леон Вальрас (Швейцарія) відкинули об'єктивну трудову теорію вартості класиків і запропонували суб'єктивно-психологічний підхід.

Маржиналісти (від англ. *marginal* — граничний, додатковий) стверджували, що цінність товару визначається не витратами праці на його виробництво, а його **граничною корисністю** для конкретного споживача. Ця теорія геніально вирішила відомий «парадокс води і діаманта» Адама Сміта (чому життєво необхідна вода коштує копійки, а марні діаманти — надзвичайно дорого).

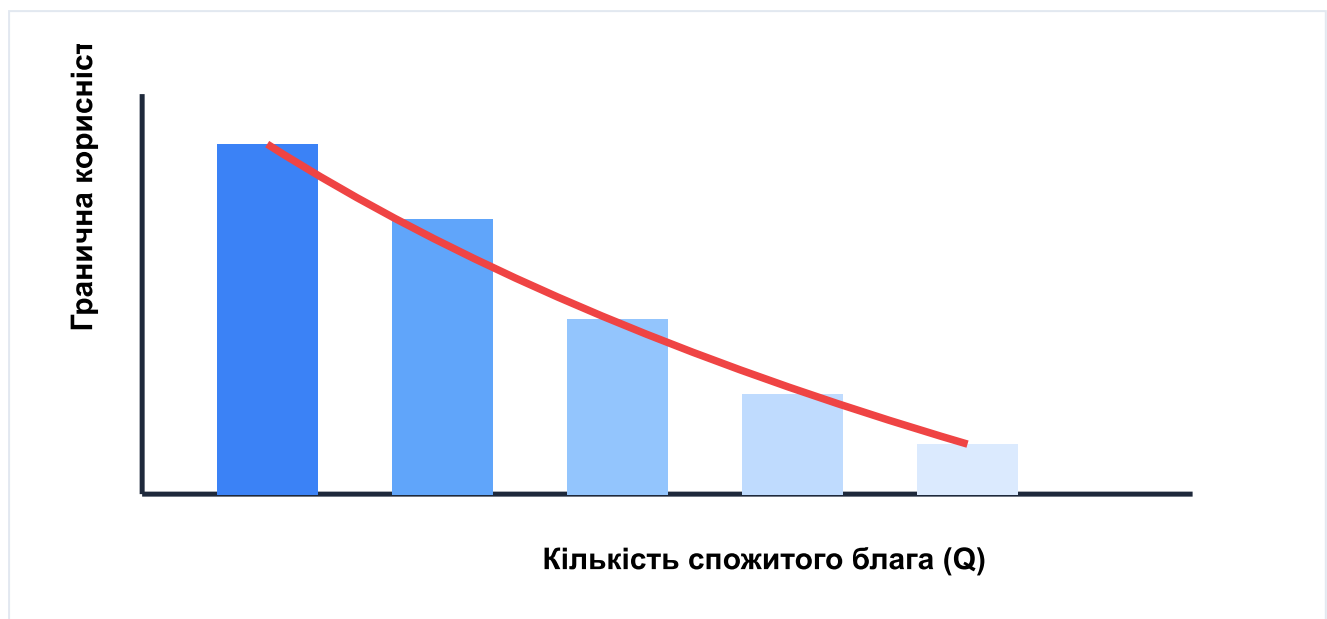

Рис 3. Закон спадної граничної корисності (Перший закон Госсена)

Закон спадної граничної корисності стверджує: у процесі споживання додаткових одиниць певного блага загальна корисність зростає, але корисність кожної *наступної* (граничної) одиниці неухильно зменшується у міру насичення потреби. Цінність води низька, бо її запаси величезні, і гранична корисність останнього літра близька до нуля. Цінність діамантів висока через їх рідкісність: потреба в них не насичена, тому гранична корисність є дуже високою.

Впровадження граничних величин дозволило широко використовувати в економіці диференціальне числення (математику).

9. Неокласичний напрям: Синтез А. Маршалла

Наприкінці XIX століття виникла потреба примирити об'єктивний підхід класиків (витрати виробництва) із суб'єктивним підходом маржиналістів (корисність). Цей синтез здійснив англійський економіст **Альфред Маршалл** у праці «Принципи економікс» (1890 р.), заклавши основи **неокласичного напрямку**.

Маршалл відмовився від пошуку єдиного джерела вартості. Він стверджував, що цінність товару на ринку формується під одночасним впливом обох факторів: і витрат виробництва (що визначають Пропозицію), і граничної корисності (що визначає Попит).

«Леза ножиць» Альфреда Маршалла

Маршалл порівняв попит і пропозицію з двома лезами ножиць. Запитувати, що саме визначає ринкову ціну — корисність чи витрати, так само безглуздо, як запитувати, яке лезо ножиць ріже папір — верхнє чи нижнє. Вони діють спільно, формуючи *ціну рівноваги*.

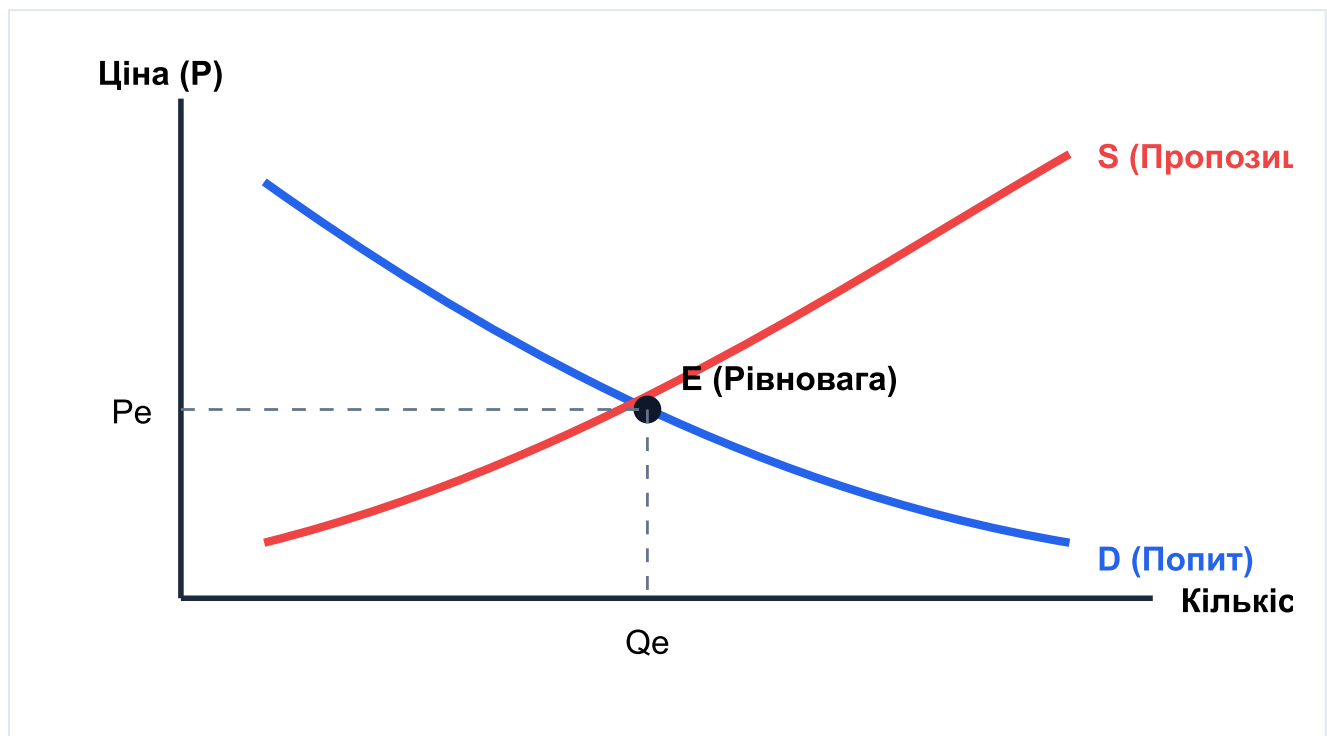

Рис 4. Модель ринкової рівноваги (Хрест Маршалла)

Саме Альфред Маршалл замінив термін «політична економія» на більш нейтральний **«Економікс» (Economics)**, підкреслюючи об'єктивний, деполітизований характер науки, аналогічний фізиці чи математиці. Неокласична мікроекономіка досі є ядром сучасних університетських програм.

10. Кейнсіанство: Економіка державного регулювання

У 1929–1933 роках світ сколихнула Велика Депресія. Неокласична теорія, яка спиралася на «Закон Сея» (пропозиція сама створює свій попит) і вірила у здатність ринку до автоматичного відновлення повної зайнятості, виявилася безсилою пояснити хронічне масове безробіття та падіння виробництва.

Революційний вихід із теоретичного глухого кута запропонував видатний англійський економіст **Джон Мейnard Кейнс** у праці «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936 р.). Ця подія увійшла в історію як **«Кейнсіанська революція»**, яка започаткувала сучасну макроекономіку.

Неокласичний підхід (до 1930-х)	Кейнсіанський підхід
Головна проблема — виробництво (Пропозиція).	Головна проблема — збут (Ефективний попит).
Ціни та зарплати є абсолютно гнучкими. Рівновага досягається автоматично.	Ціни та зарплати є «жорсткими» (не еластичними в бік зниження). Ринок може застрягти в кризі.
Держава не повинна втручатися в економіку (Laissez-faire).	Держава повинна стимулювати сукупний попит через бюджетну політику під час криз.

Сутність макроекономічного регулювання

Кейнс довів, що через психологічні закони (схильність до заощадження) сукупний попит часто відстає від потенційного випуску продукції. Щоб вивести економіку з депресії, держава повинна компенсувати нестачу приватного попиту. Вона має збільшувати державні витрати (будівництво доріг, інфраструктури, держзамовлення) або знижувати податки, навіть якщо це призводить до дефіциту державного бюджету. Завдяки *ефекту мультиплікатора*, первинні інвестиції держави створюють ланцюгову реакцію зростання доходів і зайнятості в усіх суміжних галузях.

Кейнсіанство домінувало в економічній політиці розвинених країн до 1970-х років, забезпечивши період безпрецедентного економічного зростання та створення систем соціального забезпечення.

11. Розвиток економічної теорії наприкінці XX ст.

Монетаризм

У 1970-х роках кейнсіанська політика зіткнулася з проблемою *стагфляції* (одночасне падіння виробництва та стрімке зростання інфляції). На цьому тлі на арену вийшла Чиказька школа та її лідер **Мілтон Фрідмен**, які започаткували **монетаризм**.

Монетаристи довели, що надмірне втручання держави у спробах стимулювати попит веде лише до розкручування інфляційної спіралі. Фрідмен стверджував, що «інфляція завжди і скрізь є монетарним феноменом». Згідно з монетаризмом, головне завдання держави (Центрального банку) — забезпечувати стабільний, повільний приріст грошової маси (відповідно до рівнянь обміну Фішера $MV = PQ$), який має відповідати темпам зростання реального ВВП. У всьому іншому ринок здатен регулювати себе самостійно.

Інституціоналізм

Паралельно з неокласикою розвивався **інституціонально-соціологічний напрям** (Торстейн Веблен, Джон Гелбрейт, Дуглас Норт). Інституціоналісти піддали критиці абстрактну модель абсолютно раціональної людини.

Правила гри: Інститути та трансакційні витрати

Економічна діяльність, зазначають інституціоналісти, визначається не лише цінами та попитом, а й **інститутами** — формальними правилами (закони, контракти, конституція) та неформальними нормами (традиції, менталітет, довіра в суспільстві).

Сучасна неоінституціональна теорія ввела поняття *трансакційних витрат* — витрат на пошук інформації, ведення переговорів, захист прав власності. Якщо інститути в країні слабкі (корупція, недосконале судочинство), трансакційні витрати стають непомірно високими, що блокує економічний розвиток навіть за наявності ресурсів.

Сьогодні економічна теорія (Економікс) є синтетичною дисципліною, яка використовує як неокласичний мікроекономічний інструментарій, так і кейнсіанські макроекономічні моделі з урахуванням інституційного середовища.

12. Предмет економічної теорії

Пройшовши тривалий шлях історичної еволюції, сучасна економічна теорія чітко визначила свій предмет дослідження. Фундаментальною аксіомою економіки є суперечність між двома фактами:

1. **Матеріальні потреби суспільства є безмежними.** З розвитком цивілізації потреби постійно зростають кількісно та ускладнюються якісно (закон зростання потреб).
2. **Економічні ресурси є рідкісними (обмеженими).** Земля, праця, капітал та підприємницький хист наявні у будь-який конкретний момент часу в обмеженій кількості.

Виходячи з цього, **Предмет економічної теорії** — це вивчення поведінки людей та суспільства в процесі вибору ефективних шляхів використання обмежених ресурсів з метою максимально можливого задоволення безмежних потреб.

Проблема вибору та Альтернативна вартість

Оскільки ресурси обмежені, суспільство не може виробляти всі бажані блага одночасно. Збільшення виробництва одного товару неминуче вимагає відмови від виробництва іншого. Кількість блага, від якої доводиться відмовитись заради отримання додаткової одиниці іншого блага, називається **альтернативною вартістю** (або витратами втрачених можливостей).

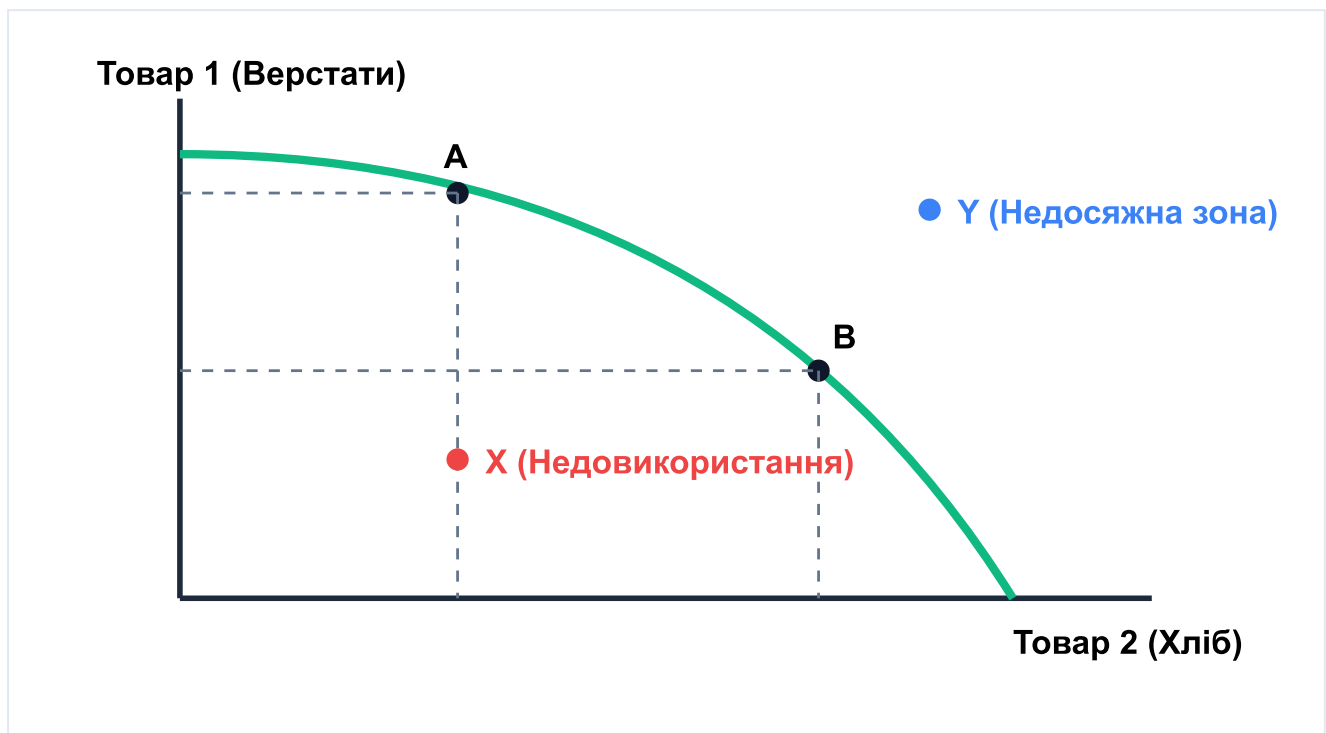

Рис 5. Крива виробничих можливостей (КВМ) відображає межу ефективного використання ресурсів

13. Рівні дослідження та функції економічної теорії

Залежно від масштабу економічних об'єктів, що досліджуються, сучасна економічна наука поділяється на кілька ієрархічних рівнів:

- **Мікроекономіка** вивчає поведінку індивідуальних економічних суб'єктів — домогосподарств (як споживачів) та фірм/підприємств (як виробників). Її питання: як формується ціна на окремий товар, як підприємству мінімізувати витрати або максимізувати прибуток на певному типі ринку.
- **Макроекономіка** досліджує економіку країни як єдине ціле. Вона оперує агрегованими показниками: Валовий внутрішній продукт (ВВП), загальний рівень цін (інфляція), національний рівень безробіття, державний бюджет, монетарна політика НБУ.
- **Мегаекономіка** (або міжнародна економіка) аналізує глобальні економічні процеси: світову торгівлю, міжнародний рух капіталу, валютні курси та діяльність транснаціональних корпорацій.

Функції економічної теорії в суспільстві

1. Пізнавальна (гносеологічна)	Розкриття та пояснення сутності економічних явищ, їх внутрішніх закономірностей, вивчення законів розвитку господарських систем.
2. Методологічна	Економічна теорія є фундаментальною базою (категорійним апаратом) для всіх прикладних економічних наук (маркетинг, фінанси, менеджмент).
3. Практична (прагматична)	Обґрунтування економічної політики держави, розробка рекомендацій для управління підприємствами, передбачення кризових явищ.
4. Виховна (освітня)	Формування сучасного економічного мислення, здатності раціонально аналізувати політичні обіцянки та приймати зважені особисті фінансові рішення.

14. Методологія пізнання в економічній теорії

Економіка не може проводити чисті лабораторні експерименти (як хімія чи фізика), адже суспільство є надскладною відкритою системою. Тому головним інструментом економіста є логічне мислення та специфічні наукові методи.

Наукова абстракція (*Ceteris paribus*)

Головний метод теоретичного аналізу — **наукова абстракція**. Це очищення об'єкта дослідження від випадкових, тимчасових та другорядних ознак з метою виявлення його глибинної, стійкої сутності. Наприклад, вивчаючи товар, економіст абстрагується від його кольору чи ваги, виокремлюючи лише його вартість та корисність. Важливим прийомом тут є допущення «*ceteris paribus*» (за інших рівних умов), що дозволяє ізольовано дослідити вплив одного фактора, вважаючи всі інші незмінними.

Аналіз і Синтез	Індукція і Дедукція
Аналіз: уявне розчленування складного явища на складові частини (наприклад, поділ прибутку на нормальний та економічний). Синтез: зворотний процес поєднання вивчених частин у єдине ціле для розуміння їхньої взаємодії.	Індукція: рух думки від вивчення одиничних, часткових фактів до загальних висновків та теоретичних законів (від практики до теорії). Дедукція: рух думки від загальних теоретичних положень до передбачення конкретних фактів чи подій (від теорії до практики).

Крім того, в економіці широко використовується **метод історичного та логічного**. Він означає, що теоретичні (логічні) категорії науки мають відображати реальний історичний процес виникнення економічних явищ, але в очищеному від історичних випадковостей вигляді.

Економічне моделювання

Сучасна економічна наука спирається на **економічне моделювання** — формалізований опис економічних процесів за допомогою математичного, графічного чи логічного апарату. Модель є спрощеним відображенням реальності (як карта для місцевості). Вони дозволяють зрозуміти взаємозв'язки між змінними (наприклад, як зміна податкової ставки математично вплине на податкові надходження до бюджету).

15. Позитивна та нормативна економіка

Будь-який економічний аналіз або твердження можна класифікувати за двома функціональними напрямками:

Позитивна економіка (Що є?)

Досліджує **фактичний стан** економіки, звільняючись від суб'єктивних оціночних суджень. Вона описує, аналізує факти і встановлює причинно-наслідкові зв'язки. Позитивні твердження можна перевірити за допомогою статистики.

Приклад: «Зростання ціни на бензин на 10% призвело до падіння обсягу його продажу на 3%».

Нормативна економіка (Як має бути?)

Базується на **оціночних судженнях** і суб'єктивних уявленнях про справедливість та суспільні ідеали. Вона дає рекомендації щодо того, які політичні рішення слід ухвалювати. Нормативні твердження не можна однозначно перевірити фактами, оскільки вони відображають інтереси різних груп.

Приклад: «Держава повинна підвищити податки для заможних верств, щоб збільшити виплати пенсіонерам».

Засвоєння предмету та методології є базою для подальшого вивчення мікро- та макроекономічних процесів.

**ДНІПРОВСЬКИЙ
ПРОФЕСІЙНИЙ
ТЕХНОЛОГІЧНИЙ
КОЛЕДЖ**

ЗАКЛАД ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

Документ містить ознайомчий фрагмент.

**Повна версія доступна в електронній
бібліотеці закладу після входу в особистий
кабінет студента.**